

ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ ПРОЦЕСУАЛЬНО-ПРАВОВОЇ НОРМИ

Процесуально-правові норми забезпечують оптимальні умови правового регулювання суспільних відносин, гарантують реалізацію прав і виступають важливим чинником зміцнення законності. Як зазначає О. Г. Лук'янова, без аналізу юридичного процесу в цілому, процесуальних норм і правовідносин, вивчення процесуального права неможливо об'єктивно оцінити реальний стан механізму правового регулювання [7, с. 2]. Але не завжди юридична наука встигає за змінами, що відбуваються у сфері права. У зв'язку із цим постановка питання про важливість наукового дослідження особливостей структури процесуально-правової норми зумовлена не тільки теоретичним, а й суттєвим прикладним значенням для подальшого розвитку вітчизняної юриспруденції.

Погоджуємося з точкою зору В. М. Горшеньова, який вважав, що значення процесуально-правових норм як у правотворенні, так і правозастосуванні полягає в удосконаленні діяльності різних органів та організацій, що беруть участь в управлінні суспільством.

Процесуальне врегулювання цієї діяльності забезпечує провадження ustalених принципів законності, підвищує відповідальність у державній роботі, зміцнює державну й суспільну дисципліну, виступає одночасно способом прищеплення посадовим особам навичок висококваліфікованої й ефективної організаторської діяльності [11, с. 179].

Найпоширенішою в сучасній теорії права є думка, що матеріальний припис є відносно первинним, а процесуальний - похідним, спрямованим на забезпечення реалізації матеріального припису. У зв'язку із цим у системі права, пріоритет належить нормам матеріального права, які приписують суб'єктам права певні правила поведінки. Саме з ними в основному пов'язано встановлення правопорядку в суспільстві. Разом із тим належна реалізація матеріальних норм, установлення оптимального порядку їх ефективної реалізації безпосередньо залежать від норм процесуальних. Проте не кожна матеріальна галузь права забезпечена відповідними процесуальними нормами, в результаті

чого виникають ситуації, коли реалізація норм матеріальних є проблематичною. У багатьох випадках процесуальні норми надають учасникам суспільних відносин декілька варіантів поведінки, впливаючи тим самим на ефективність правового регулювання і встановлення правопорядку в суспільстві.

Таким чином, нагальною проблемою теорії права є необхідність визначення процесуальних норм та їх місця стосовно матеріальних у системі права за допомогою дослідження специфіки їх структури.

З огляду на те, що норми процесуальні є різновидом правових, їм притаманні всі їх ознаки як класичних моделей правил поведінки людей у типових життєвих ситуаціях.

У результаті правотворчої діяльності перш за все виникає такий специфічний регулятор поведінки індивідів, як процесуальна норма. Процесуальні норми права встановлюються окресленими в законі суб'єктами правотворчості й забезпечуються достатнім рівнем правосвідомості й можливістю застосування державного примусу.

Ефективність процесуальної норми залежить у першу чергу від її власного змісту і внутрішньої структури. У теорії права основними моментами, що об'єднують процесуальні й матері-

альні норми, називають притаманні останнім структурні елементи – гіпотезу, диспозицію й санкцію. Пояснення цьому О.Ф. Шебанов знаходив у єдності сутності і змісту права, вважаючи, що саме з указаної причини норми схожі за своїми складовими елементами [12, с. 129].

Процесуальна, як будь-яка правова норма, має чітку внутрішню побудову. Структура останньої становить собою внутрішнє вираження форми, зовнішнє є способом її існування, прояву, відбиття дійсності. Структура норми права – це внутрішня її побудова, поділ її на складники (елементи) [4, с. 233]. Правова норма конструюється за формулою: «якщо..., то...; інакше (а в іншому випадку)». Варто додати, що структура норми логічної відтворюється шляхом осмислення, а щоб правильно її віддзеркалити, потрібні не тільки знання законодавства, а й дотримання вимог і правил логіки, обізнаність у юридичній техніці, механізмі взаємодії різних елементів системи права й у цілому всієї правової системи. Перша частина цієї формули («якщо») повинна містити опис життєвих обставин (конкретний життєвий випадок, конкретний суб'єкт, час і місце), за наявності та/або браком яких реалізується правило поведінки. Ця частина має назву «гіпотеза», «припущення». Гіпо-

теза вказує на життєві обставини, за наявності та/або браком яких реалізується її диспозиція. За її допомогою абстрактний варіант поведінки співвідноситься з конкретним випадком правової дійсності, визначає необхідні структурні елементи самої гіпотези, на які вже вказувалось. Гіпотези можуть бути різних видів. Залежно від того, чи сформульовані життєві обставини у вигляді вичерпного переліку, виділяють гіпотези абсолютно визначені й відносно визначені.

Деякі теоретики права вважають можливим існування невизначених гіпотез, проте В. Е. Краснянський досить переконливо доводить, що таких гіпотез не існує, інакше або було б незрозуміло, в яких випадках слід керуватися цією нормою права, або зводилася б до нуля її обов'язковість [3, с. 44].

Відбиттям загальноправової дискусії з питання побудови правової норми й кількості елементів, з яких вона складається або повинна складатися, є позиція О. С. Піголкіна, який вважав, що гіпотеза є можливим, але зовсім не обов'язковим елементом норми позитивного регулювання [10, с. 24]. Дане висловлювання можна віднести до специфіки саме процесуальних норм права, оскільки це норми позитивного регулювання, призначення яких – урегулювати такий роз-

виток ситуації, де самі заінтересовані суб'єкти відносин зможуть використати надані їм законом можливості й не доводити справу до примусового вирішення за участі юрисдикційних органів. Ось чому, на відміну від традиційних матеріальних норм, цей елемент треба вважати обов'язковим у структурі нематеріальної норми права. Отже, процесуальна норма обов'язково містить указівку на обставини, за яких вона набуває чинності, що передбачається в нормах матеріального права.

Складність структури матеріальної норми права, коли диспозиція є дещо невизначеною за формулюванням, для норми процесуальної є моментом позитивним, а не обтяжуючим. Це дозволяє суб'єктам права на свій розсуд визначати в кожному конкретному випадку варіант поведінки, який, як правило, характеризується невизначеною множинністю в межах, установлених правовим приписом. Такі диспозиції максимально сприяють розвитку праворозуміння суб'єктів відносин, а тому спрямовані на популяризацію використання процесуальних норм права.

Значну кількість процесуальних норм сформульовано законодавцем з метою надання свободи правомочному суб'єктові діяти на власний розсуд, а не для жорсткого регламентування його

дій (наприклад, під час розслідування слідчим кримінальної справи). Таке положення не суперечить загальній для будь-якої правової норми формальній визначеності, тому що свобода дій має певні межі, які необхідно сформулювати.

У правовій науковій літературі існує думка, що не всі норми права складаються з однакових елементів, що зумовлюється їх різним функціональним призначенням, цілями й завданнями, які стоять перед кожною групою правовстановлення. Найбільші проблеми виникають з останньою структурною частиною правових норм. Останній елемент правової норми («інакше») визнається не всіма правознавцями. Так, з точки зору І. Я. Дюрягіна, формула правової норми складається з 2-х елементів – «якщо ..., то» [1, с. 5]. Погоджуємося в цьому випадку зі справедливим зауваженням О. Е. Лейста, що при цьому відбувається змішування норм права з деякими статтями нормативних актів, які не враховують системності права, нерозривного зв'язку правил поведінки, викладених у диспозиції, з умовами їх застосування і способом охорони від правопорушень [5, с. 20, 21]. Цю позицію поділяє й Т. В. Кленова, яка зазначає: «Будь-яка правова норма становить собою системну організацію, складність якої зумовлюєть-

ся складністю реалізованих нею відносин. Цілісність такого складного утворення пояснюється усталеністю зв'язків елементів його змісту, тобто в рамках самої норми будуються окремі структурні елементи, що реалізують функції гіпотези, диспозиції й санкції. Поза триелементної структури, що відбиває регламентацію умов дотримання й наслідків порушення правила поведінки, що передбачається в нормі, будь-яка правова норма перестає бути такою» [2, с. 35].

В. Д. Сорокін відмічає, що існує і третій погляд на дану проблему: тричленна структура норми права передбачає максимум її складників, але є й мінімум, без якого вона втрачає смисл. Мінімумом для процесуальної норми пропонується вважати диспозицію. Можуть бути й такі норми, здійснення яких не пов'язано з конкретними обставинами і практично є можливим за будь-яких умов.

Розглянута структура правової норми визнається більшістю вітчизняних науковців. Однак відмітимо, що дане питання є дискусійним. Немає сумніву, що позиція про тричленну побудову правової норми, незалежно від того, має вона процесуальний чи матеріальний характер, у теорії права претендує на місце загальноновизнаного факту.

Окрім традиційних поглядів на триелементну побудову нор-

ми права, в тому числі й процесуальної, існують інші точки зору: одні вчені вважають, що правова норма має лише 2 елементи, інші - що різні правові норми мають різну структуру, зокрема, деякі види норм, до яких належать норми-принципи, норми-дефініції, норми-завдання, не мають і не можуть мати такої побудови [9, с. 14]. На думку В. О. Лучина, брак гіпотези характерно для багатьох державно-правових процесуальних норм [8, с. 124].

Цікавою вбачається думка О. В. Берга, що класичний лінійний характер логічного зв'язку елементів права норми «якщо – то – інакше» є недостатньо детальним для аналізу її структури. Будь-яка процесуальна норма містить у собі правило поведінки, дотримання якого за певних умов є обов'язковим для осіб, яким воно адресовано. Недотримання, порушення цих правил суб'єктом правовідносин тягне за собою реагування з боку держави з метою опанування для узгодження своїх дій з обов'язковою поведінкою.

Для більшості процесуальних норм стосовно їх триелементної структури характерна релятивність (відносність), тобто виконання нормою або її частиною в певному зв'язку з іншими нормами ролі то диспозиції, то санкції. На цю особливість звертає увагу і О. Г. Лук'янова, яка

зазначає: «Існуючи в системі з подібними собі елементами, диспозиція може видозмінюватися залежно від її зв'язку з іншими, такими ж, як вона сама, диспозиціями. В одній із них вона виконує роль диспозиції, в іншій – стає гіпотезою, в третій – може стати санкцією» [7, с. 178]. Таку ж точку зору має й О. Е. Лейст [6, с. 18, 19].

Таким чином, вважаємо, що не кожна норма, викладена в тексті нормативного акта, обов'язково повинна завершуватися визначенням міри реагування держави на її порушення. У цьому й виявляється специфіка процесуальних норм права. Можлива ситуація, за якої декілька норм будуть задовольнятися однією санкцією, і тоді в законодавця немає потреби звертатися до тавтології. Це тільки збільшить обсяги нормативних актів, і напевно чи можна буде вести мову про полегшення правозастосування. Більше того, допустима ситуація, коли не тільки будь-яка група норм забезпечуватиметься однією санкцією, а й примус до дотримання норм правового інституту може задовольнятися однією санкцією. Правотворчість надає такі приклади, яких достатньо в цивілістичних галузях права.

Прийом законодавчої техніки, за якого не кожна процесуальна правова норма містить санкцію, не дозволяє вважати цю норму та-

кою, що не має санкції, оскільки однією з безумовних ознак і матеріального, і нематеріального правовстановлення є можливість примусу з боку держави. Дійсно, кожна норма повинна мати санкцію, інакше вона перестає бути правовою і перейде до розряду моральних норм суспільства.

Підводячи підсумок особливостям структури норм права, скла-

довою частиною яких є процесуальні, необхідно визнати, що традиційне уявлення про тричленну структуру норми права не завжди підтверджується. При цьому слід брати до уваги дистанційні санкції, які іноді знаходяться не тільки в інших нормах того самого нормативного акта, а й у зовсім інших, іноді таких, що належать до іншої правової галузі.

Список літератури: 1. Дюрягин И. Я. Нормы социалистического права / И. Я. Дюрягин. – Свердловск: Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1986. – 17 с. 2. Кленова Т. В. Уголовно-правовые нормы в системе уголовного законодательства / Т. В. Кленова // Реализация уголовной ответственности: уголовно-правовые и процессуальные проблемы. – Куйбышев, 1987. – С. 33-38. 3. Краснянский В. Э. Правовая информация в системе государственного и хозяйственного управления / В. Э. Краснянский. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. – 103 с. 4. Загальна теорія держави і права: підруч. / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина, Л. В. Авраменко [та ін.]. – Х.: Право, 2010. – 583 с. 5. Лейст О. Э. Санкции в советском праве: моногр. / О. Э. Лейст. – М.: Госюриздат, 1962. – 238 с. 6. Лейст О. Э. Санкции и ответственность по советскому праву / О. Э. Лейст. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 240 с. 7. Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права: моногр. / Е. Г. Лукьянова. – М.: Норма, 2003. – 240 с. 8. Лучин В. О. Процессуальные нормы в советском государственном праве: моногр. / В. О. Лучин. – М.: Юрид. лит., 1976. – 168 с. 9. Мельников Ю. И. О понятии и месте процессуальных норм в структуре советского права / Ю. И. Мельников // Проблемы социалистической законности: респ. научн. сб. – Х., 1988. – Вып. 22. – С. 81-86. 10. Пиголкин А. С. Теоретические проблемы правотворческой деятельности в СССР: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук / А. С. Пиголкин. – М., 1972. – 20 с. 11. Теория юридического процесса: моногр. / под ред. В. М. Горшенева. – Х.: Вища шк., 1985. – 192 с. 12. Шебанов А. Ф. Форма советского права: моногр. / А. Ф. Шебанов. – М.: Юрид. лит., 1968. – 213 с.

ОСОБЕННОСТИ СТРУКТУРЫ ПРОЦЕССУАЛЬНО-ПРАВОВОЙ НОРМЫ

Сидоренко О. А.

Раскрыты сущность и характер процессуальных норм. Особое внимание уделено таким вопросам, как понятие процессуальных норм, их место относительно материальных в системе права, специфика их структуры и эффективность.

Ключевые слова: процессуальные нормы, правовое регулирование, структура, правовая норма, материальная норма, гипотеза.

FEATURES OF THE STRUCTURE OF PROCEDURAL AND LEGAL NORMS

Sidorenko O. A.

The article reveals the essence and nature of the procedure. Particular attention is paid to issues such as the concept of due process, their location relative to the material in the system of law, the specifics of their structure, effectiveness of procedural rules.

Key words: procedural rules, regulation, structure, regulation, standard material, the hypothesis.

Надійшла до редакції 20.02.2012 р.